

Arkadiusz Marciniak, Anna I. Zalewska, Dorota Cyngot, Stanisław Iwaniszewski, Hanna Kowalewska-Marszałek, Franciszek M. Stępniewski (red.), *Leksykon terminów archeologicznych*. Kraków 2024: Universitas, ss. 648. ISBN 978-83-242-4109-5

Próby przekrojowego, książkowego uporządkowania na gruncie polskim wiedzy z zakresu archeologii jako nauki, skodyfikowania najważniejszych dla niej pojęć i metod wciąż należą do wyjątków. Te, które dotychczas podjęto, różnią się znacznie pod względem koncepcji, zakresu i przeznaczenia. Należy tu przypomnieć takie pozycje, jak *Słownik starożytności słowiańskich* (Kowalenko *et al.* 1961), *Wstęp do archeologii* (Ławecka 2003), *Słownik archeologii prehistorycznej* (Schild *et al.* 2013), *Leksykon pojęć i problemów archeologii polowej* (Mazurowski (2013) i wyróżnić specjalny tom czasopisma „Archaeologia Polona”, zatytułowany *Archaeology – Anthropology – History. Parallel tracks and divergences* (Cyngot *et al.* red. 2006), który zwiastował powstanie kilka lat później potężnego opracowania *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (Tabaczyński *et al.* 2012). Nawiasem mówiąc, omawiany tu *Leksykon terminów archeologicznych* nawiązuje do tej pozycji wewnętrzną strukturą. Podział na pięć głównych części tematycznych został utrzymany, lecz części te nazwane zostały w obu pozycjach inaczej.

Literatura światowa dostarcza od wielu lat liczniejszych, tak ukierunkowanych tematycznie przykładów encyklopedycznych. Można przypomnieć choćby powstającą na przestrzeni ostatnich ponad stu lat *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Hoops 1911-1919), *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Renfrew, Bahn 2004) i *Encyclopedia of Global Archaeology* (Smith 2013) – ujęcia wielokrotnie wznawiane i uzupełniane.

Trzeba podkreślić udaną, przemyślaną koncepcję *Leksykonu terminów archeologicznych* i utrzymanie dokonanych zapisów w przyjętych na wstępie regułach objętościowych; hasła długie oraz krótkie jako

Corresponding author: **Paweł Valde-Nowak**, Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków; e-mail: p.valde-nowak@uj.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-1023-7389>

Received: 22.04.2025; **Accepted:** 23.04.2025

Przegląd Archeologiczny Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

This article is published in an open access under the **CC BY 4.0 license** (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

wypadkowa ich znaczenia. Choć przyjęto we *Wprowadzeniu*, iż dobór haseł nie może być uznany za kompletny, trzeba podkreślić śmiało włączenie pojęć zupełnie nowych i jeszcze mało popularnych, jak np. archeologia tożsamości, religii, zmysłów i rezyliencja. Na marginesie można zaproponować dla ewentualnych wznowień *Leksykonu* rozszerzenie listy tematów o jeszcze inne i bardzo różne subdyscypliny, lub subdomeny, takie jak archeologia przemocy, zasygnalizowana wszak w zakresie hasła Archeologia konfliktów jako archeologia zbrodni (s. 197), jednak znajdująca coraz więcej dowodów z głębokiej prehistorii, np. epoki kamienia, świadczących o rytualnej lub wrogiej eksterminacji grupowej. Do listy haseł z powodzeniem można też dodać archeologię obszarów górskich lub podwodną, a także archeomuzykologię. Niezależnie od tego *Leksykon* w przypadku części haseł wychodzi daleko poza utarte ramy pojęciowe. Można być pewnym, że skieruje uwagę środowiska archeologicznego i przedstawicieli innych dyscyplin na jeszcze niedawno niedostrzegane obszary działania i rozumowania.

Jak napisano we *Wprowadzeniu*, jest to pierwsza w Polsce próba tak szerokiego tematycznie ujęcia, którego istota polega na aktualizacji wyobrażeń z zakresu metody i swoistych dla dyscypliny archeologia pól interpretacyjnych, możliwych do wyodrębnienia w trzeciej dekadzie XXI wieku. Nie ulega wątpliwości, że już samo dobranie haseł, które leksykon objaśnia, jest ważnym osiągnięciem zespołu redaktorów i zapewne też autorów. Jego trzon wywodzi się z kręgu współpracowników profesora Stanisława Tabaczynskiego, wybitnego teoretyka archeologii i głównej postaci Komisji Antropologii Pradziejów i Średniowiecza Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych Polskiej Akademii Nauk.

Książka składa się z pięciu części, nazwanych obszarami problemowymi, które wyraźnie różnią się tematyką i ilością omówionych haseł. Część pierwsza przedstawia aparat pojęć, służących archeologicznej komunikacji w procesie badawczym. Poszczególne hasła odnoszą się zarówno do ujęć stosowanych na początku kształtowania się archeologii jako nauki, np. osadnictwo i migracja, jak też do określeń nowoczesnych, jak np. antropopresja. Spotkamy tutaj tak fundamentalne dla archeologii tematy, jak antropogeneza i artefakt.

Hasła tworzące część drugą mają ułatwić dobór procedur badawczych stosowanych podczas badań archeologicznych, a także uporządkować etapy poznania. Mają zachęcić do przyjęcia najwłaściwszej

postawy hermeneutycznej w stosunku do źródeł archeologicznych, będących w danej sytuacji w dyspozycji badacza. Ta część książki jest głęboko teoretyczna, zmusza do refleksji na temat obranej drogi postępowania archeologa wobec zastanych sytuacji źródłowych, wpływając na decyzje metodologiczne i analityczne. Znajdziemy tu hasła, które odzwierciedlają wielofazowy i wielowymiarowy ferment koncepcyjny kolejnych zgłaszanych z biegiem lat nowych postaw interpretacyjnych i zwrotów filozoficznych od archeologii kulturowo-historycznej i Szkoły Annales po teorię średniego zasięgu i postprocesualizm. Oprócz ujęć bioarcheologicznych znalazły się w tej części hasła oryginalnie brzmiące, jak prawda i etyka w archeologii.

W części trzeciej pojawiają się hasła odnoszące się do podstaw warsztatowych archeologii, takich jak klasyczne metody uzyskiwania danych w terenie, sposoby obserwacji zabytków ruchomych (traseologia) i nieruchomych (teledetekcja). Pojawiają się tu też objaśnienia metody stratygraficznej, sposobów ustalania chronologii na gruncie archeologicznym, a także objaśnienie dzisiejszego zaplecza statystycznego omawianej dyscypliny. Ta część leksykonu w znacznym stopniu odnosi się do podejścia archeometrycznego wobec materii archeologicznej i ciąży do wielokrotnie formułowanych w podręcznikach archeologii zasad i możliwości postępowania. Jest wzbogacona o treści z zakresu tafonomii, jako kompleksowej nauki o złożu z wyraźnym zaakcentowaniem szerokich ram badań na pograniczu innych dyscyplin.

Część czwarta robi wrażenie deklaracji strukturalnych na temat dyscypliny i poprzez serię haseł odpowiedzieć ma na pytanie: „Jaka archeologia?”. W zależności od zastosowanych kryteriów miejsca, czasu i źródłowych kategorii w odpowiedzi pojawiają się różne archeologie: pre-, protohistoryczna, współczesności, religii, funeralna, krajobrazu i inne.

W części piątej zamieszczono objaśnienie haseł, ukazujących zmienną w czasie społeczną rolę archeologii. Pojawi się przy tym wiele skrajnych aspektów, takich jak dydaktyka archeologiczna, działalność rabunkowa, czytelne motywacje polityczne, np. podnoszony w minionym wieku problem praskłowińskiego kultury łużyckiej lub tzw. badań milenialnych, archeologia sądowa lub turystyka archeologiczna.

Tekst leksykonu napisany został na ogół przystępnym językiem, co jest godne podkreślenia przy tak wielu autorach, a także ze względu na niewątpliwie wybitnie trudną materię, często wywodzącą się z zakresu problematyki odległej wobec tradycyjnej

archeologii. Poziom merytoryczny jest wysoki, tryb wykładu skrótowy, co jest koniecznością w ujęciach encyklopedycznych i dobrze świadczy o dyscyplinie redakcyjnej. Nieuniknioną cechą zebranych w *Leksykonie* tekstów jest zazębianie i przenikanie się haseł, będące rezultatem koniecznego odwoływania się autorów do najbardziej klasycznych ujęć teoretycznych. Narzędziem pomocniczym są w tej publikacji odsyłacze, które prowadzą do ujęć zreferowanych w innych miejscach książki.

Zebrany w książce materiał pojęciowy części haseł oscyluje wokół podstawowego problemu człowieka, jakim jest ekologia zmieniających się w czasie i przestrzeni siedlisk, jako domniemanego czynnika sprawczego zmian ludzkich zachowań, zarówno gospodarczych, jak też pozaekonomicznych. Hasła takie jak Archeologia posthumanistyczna i wielogatkowa, Rezyliencja, Ekologia Kulturowa i szereg tekstów o profilu biologicznym siłą rzeczy stanowią spojrzenie na podobną problematykę, lecz dokonywane z różnych perspektyw oraz różnych specjalizacji i doświadczeń autorów. Będzie miało to istotny wpływ na łatwość korzystania z *Leksykonu* przez różnych czytelników, zwłaszcza tych, którzy poszukiwać będą ujęć encyklopedycznych, w jakimś stopniu ostatecznych. Z tego powodu nie należy traktować *Leksykonu* za źródło podstawowe dla kursów uniwersyteckich z zakresu podstaw archeologii. Znacznie lepiej wypełni on swoje zadanie jako lektura uzupełniająca.

W ogólnej ocenie dzieła trzeba docenić wysiłek zarówno zespołu redaktorów, jak również aż 71 autorów haseł, których omówiono 109. Ich wybór stymulowany był wieloletnią, utrwalaną na kolejnych konferencjach i spotkaniach Komisji Antropologii Pradziejów i Średniowiecza KNPP PAN debatą środowiskową. Ta będąca w ciągłym procesie aktualizacji refleksja metodologiczna dała przed laty mocne podstawy dla kilku publikacji wymienionych we *Wprowadzeniu*, których ukoronowaniem była wspomniana już *Przeszłość społeczna...* (Tabaczyński *et al.* 2012). Prezentowany leksykon jest więc dalszym krokiem na drodze wzajemnego dostosowywania świadomości badawczej, poznawczej i interpretacyjnej różnych środowisk archeologicznych w Polsce, co ważne, wypracowanym z założenia wyłącznie w gabinetach autorów polskich. Powstał oryginalny produkt intelektualny, który z uznaniem można zaklasyfikować do gru-

py esejów na temat dzisiejszych podstaw archeologii i jej relacji do innych dyscyplin, uchwyconej w kadrze trzeciej dekady XXI wieku. W pewnym tylko stopniu można być spokojnym o jego funkcję podręcznikową. Miejscami, szczególnie w części drugiej, teksty siłą rzeczy spełniają taką funkcję, dublując i modyfikując klasyczne definicje. Znacznie ważniejsze są jednak oryginalne autorskie przemyślenia, luźno osnute wokół dopuszczonego już kanonu. Właśnie ten ładunek myślowy jest najcenniejszą wartością, jaką omawiana publikacja z sobą niesie. Zebrane teksty w przypadku większości haseł są dobrze osadzone w rozwoju myśli filozoficznej i dowodzą, że archeologia polska dynamicznie i szeroko rozwija swoje zaplecze teoretyczne, nawiązując do pomnikowych serii encyklopedycznych, słowników i leksykonów, tworzonych od lat w wielu krajach.

BIBLIOGRAFIA

- Cyngot D., Tabaczyński S., Zalewska A. (red.). (2006). Archaeology – Anthropology – History. Parallel tracks and divergences. *Archaeologia Polona*, 44 (special issue).
- Hoops J. (1911-1919). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Kowalenko W., Labuda G., Lehr-Splawiński T. (red.). (1961). *Słownik starożytności słowiańskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ławecka D. (2003). *Wstęp do archeologii*. Warszawa-Kraków: PWN.
- Mazurkowski R.O. (2013). *Leksykon pojęć i problemów archeologii polowej*. Warszawa: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Renfrew C., Bahn P. (2004). *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames & Hudson.
- Schild R., Milisauskas S., Kruk J. (2013). *Słownik archeologii prehistorycznej*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Smith C. (red.). (2013). *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer.
- Tabaczyński S., Marciniak A., Cyngot D., Zalewska A. (red.). (2012). *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Paweł Valde-Nowak